1

अथ हलन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम्

१. **हो ढः ८/२३**
हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च। लिट्-लिड्। लिहौ। लिहः। लिड्भ्याम्। लिट्त्सु-लिट्सु।

२. **दादेर्धातोर्घः ८/२/३२**
उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते च।

३. **एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ८/२/३७**
धात्ववयवस्यैकाचो झषन्तस्य बशो भष् स्यात् सकारे ध्वे पदान्ते च।

४. **वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ८/२/३३**
एषां हस्य वा घो झलि पदान्ते च। ध्रुक्-ध्रुग्-ध्रुट्-ध्रुड्। द्रुहौ। द्रुहः। ध्रुग्भ्याम्-ध्रुड्भ्याम्। ध्रुक्षु-ध्रुट्त्सु-ध्रुट्सु। एवं मुक्-मुग्-मुट्-मुड् इत्यादि।

---

१. **सूत्रार्थः** हकारस्य स्थाने ढकारादेशो भवति झलि परे तथा च पदान्ते। झलि इत्यस्य उदाहरणम् -सोढा वोढा इत्यादि।

लिट्-लिड् = लिह् धातोः क्विपि तस्य सर्वापहारिलोपे लिह् इत्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे ''हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्'' इत्यनेन सलोपे ''हो ढः'' इति हस्य ढकारे जश्त्वे ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन चर्त्वे 'लिट्' इति सिद्धम्। चर्त्वाभावे - लिड् इति।

लिट्त्सु, लिट्सु - क्विबन्तात् लिह्शब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सप्तमीबहुवचने सुप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे 'हो ढः' इति हस्य ढकारे जश्त्वेन डकारे ''डः सि धुट्'' इति धुडागमेऽनुबन्धलोपे धस्य चर्त्वेन तकारे डस्यापि चर्त्वेन टकारे 'लिट्त्सु' इति रूपम्। धुडभावपक्षे डस्य चर्त्वेन टकारे 'लिट्सु' इति।

२. दादेः धातोः घः इति पदच्छेदः। 'हो ढः' इत्यतो ह इत्यनुवर्तते।

सरलार्थः - झलि परे तथा च पदान्ते उपदेशे यो दकारादिः धातुः तस्य हकारस्य स्थाने घकारादेशः स्यात्।

३. अस्मिन् सूत्रे स्ध्वोर्ग्रहणात् हो ढः इतिवत् झलि इति पदं न सम्बध्यते।

धुक्-धुग् - दुह् प्रपूरणे धातोः कर्तरि क्विपि सर्वापहारिलोपे दुह् प्रातिपदिकत्वात् सौ हल्ङ्यादिलोपे ''दादेर्धातोर्घः'' इत्यनेन हस्य घकारे ''एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः'' इति भष्भावेन दकारस्य धकारे जश्त्वे विकल्पेन चर्त्वे ''धुक्'' इति। चर्त्वाभावे = धुग् इति।

धुक्षु - दुह् शब्दात् प्रातिपदिकात् सप्तम्याः बहुवचनेसुपि 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसञ्ज्ञायां ''दादेर्धातोर्घः'' इत्यनेन धुक्-धुग्। दुहौ। दुहः। धुग्भ्याम्।
हस्य घकारे 'एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः' इति भष्भावेन दस्य
धकारे धुघ् सु इति जाते जश्त्वे 'खरि च' इति चर्त्वेन ककारे सस्य षत्वे
वर्णसम्मेलने 'धुक्षु' इति।

४. दादेर्धातोर्घः इत्यतो घ इत्यनुवर्तते। उभयत्र विभाषेयम्।

सरलार्थः - द्रुहादीनां चतुर्णां हकारस्य विकल्पेन घादेशो भवति झलि परे तथा च पदान्ते।

ध्रुक् - ध्रुग् - ध्रुट् - ध्रुड् - द्रुह् धातोः क्विपि तस्य सर्वापहारिलोपे द्रुह् इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् सुविभक्तौ तस्य हल्ङ्यादिलोपे ढत्वं प्रबाध्य नित्यघत्वमपि प्रबाध्य ''वा द्रुहमुह.'' इत्यनेन विकल्पेन घकारे भष्भावेन दकारस्य धकारे जश्त्वे विकल्पेन चर्त्वे ध्रुक् - ध्रुग् इति। घकाराभावपक्षे ढकारे ध्रुट् - ध्रुड्।

५. **धात्वादेः षः सः ६/१/६४**
स्नुक् - स्नुग् - स्नुट् - स्नुड्। स्निक् - स्निग् - स्निट् - स्निड्।
विश्ववाट्, विश्ववाड्। विश्ववाहौ। विश्वावाहः। विश्ववाहम्। विश्ववाहौ।

६. **इग्यणः सम्प्रसारणम् १/१/४५**
यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसञ्ज्ञः स्यात्।

७. **वाह ऊठ ६/४/१३२**
भस्य वाहः सम्प्रसारणमूठ्।

८. **सम्प्रसारणाच्च ६/१/१०८**
सम्प्रसारणादचि परे पूर्वरूपमेकादेशः। एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः। विश्वौहः इत्यादि।

९. **चतुरनडुहोरामुदात्तः ७/१/९८**
अनयोराम् स्यात् सर्वनामस्थाने परे।

१०. **सावनडुहः ७/१/८२**
अस्य नुम् स्यात् सौ परे। अनड्वान्।

एवं मुह् इत्यादिशब्दानामपि रूपाणि ज्ञेयानि।

५. **सरलार्थः** -धातोः आदेः षस्य स्थाने सकारो भवति। अस्य सूत्रस्य प्रवृत्त्या ष्णुह् धातोः तथा च ष्णिह् धातोः षस्य सत्वं भवति। 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति न्यायेन षत्वविनाशे णकारस्यापि नकारो भवति। रूपाणां सिद्धि प्रक्रिया तु द्रुह्शब्दवदेव ज्ञेया।

६. इक् यणः सम्प्रसारणम् इतिच्छेदः। यणः इति षष्ठी इक् इति प्रथमा। सम्प्रसारणमिति सञ्ज्ञा। अतः सरलार्थः - यणः स्थाने य इक् विधीयते तस्य सम्प्रसारणसञ्ज्ञा भवति।

७. सरलार्थः - भसञ्ज्ञकस्य 'वाह्' इति वस्य स्थाने ऊठ् सम्प्रसारणं स्यात्।

८. 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकारे वर्तते सूत्रमिदम्। 'इको यणचि' इत्यतो अचि इति तथा च 'अमिपूर्वः' इत्यतः पूर्व इति अनुवर्तते।

सूत्रार्थः - सम्प्रसारणात् अचि परे पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्।

विश्वौहः - विश्वं वाहयति इति विग्रहे णिजन्ताद वाहि धातोः विचि तस्य सर्वापहारिलोपे णिलोपे विश्ववाह् शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां शसि अनुबन्धलोपे भसञ्ज्ञायां 'इग्यणः सम्प्रसारणम्' इति सम्प्रसारणसञ्ज्ञायां 'वाह ऊठ्' इति वकारस्य सम्प्रसारणमूठि 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धौ सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'विश्वौहः' इति रूपम्।

९. **सरलार्थः** - सर्वनामस्थाने परे चतुर् शब्दस्य अनडुह् शब्दस्य च आमागमः स्यात्, स आगमः उदात्तश्च भवति।

१०. ''आच्छीनद्योर्नुम्'' इत्यतः नुम् इत्यनुवर्तते नुमि मकार इत् उकार उच्चारणार्थः। मित्वादन्त्यादचः परो भवति। तदाह सूत्रस्य अर्थः - अनडुह् शब्दस्य नुमागमो भवति सु प्रत्यये परे। **अनड्वान्** - अनडुह् शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ सर्वनामस्थानसंज्ञायां 'चतुरनडुहोरामुदात्तः' इति आमागमे यणि 'सावनडुहः' इति नुमि दीर्घे सकारस्य हल्ङ्यादिलोपे हस्य संयोगान्तलोपे 'अनड्वान्' इति।

विशेषः - संयोगान्तहकारलोपस्य असिद्धत्वात् नलोपो न भवति नुम्विधानात् 'वसुस्रंसु ....' इति दत्वमपि न भवति।

११. **अम् सम्बुद्धौ ७/१/९९**

हे अनड्वन्। हे अनड्वाहौ। हे अनड्वाहः। अनुडुहः। अनडुहा।

१२. **वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ८/२/७२**

सान्तवस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दः स्यात् पदान्ते। अनडुद्भ्यामित्यादि। सान्तेति किम् ? विद्वान्। पदान्ते किम् ? स्रस्तम्। ध्वस्तम्

१३. **सहेः साडः सः ८/३/५६**

साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः। तुराषाट् तुराषाड्। तुरासाहौ। तुरासाहः। तुराषाड्भ्यामित्यादि।

१४. **दिव औत् ७/१/८४**

दिविति प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौ। सुद्यौः। सुदिवौ।

१५. **दिव उत् ६/१/१३१**

दिवोऽन्तादेशः उकारः स्यात् पदान्ते।

सुद्युभ्यामित्यादि। चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः।

---

११. **सरलार्थः** - सम्बोधनस्य एकवचने परे अनुडुह्शब्दस्य अमागमो भवति।

हे अनड्वन् - अनडुह्शब्दात् प्रातिपदिकात् सम्बोधने सु प्रत्यये 'चतुरनडुहोरामुदात्तः' इति आमं प्रबाध्य 'अम् सम्बुद्धौ' इति अमागमे मित्वादन्त्यादचः परे कृते अनडुअह् स् इति जाते यणि नुमि सुलोपे संयोगान्तलोपे च कृते 'हे अनड्वन्' इति।

१२. वसुः प्रत्ययः तेन तदन्तग्रहणम्। स्रुंसुध्वंसु च धातू स्तः। स्रंस्ध्वंसोः साहचर्यात् वसुप्रत्ययान्तोऽपि सान्तमेव गृह्यते।

अतः सूत्रार्थः - सान्तवसुप्रत्ययान्तस्य स्रंसुशब्दस्य ध्वंसु शब्दस्य तथा च अनडुह् शब्दस्य दकारः स्यात् पदान्ते। ''अलोऽन्त्यस्य'' इति अन्त्यस्य स्थाने एव भवति।

अनडुद्भ्याम् -अनडुह् शब्दात् भ्यामि 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति पदसञ्ज्ञायां' वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' इति हकारस्य दकारे 'अनडुद्भ्याम्'।

१३. **'अपदान्तस्य मूर्धन्यः'** इत्यधिकारे वर्तते सूत्रमिदम्। तदाह सूत्रार्थः साड्रूपप्राप्तस्य सह्धातोः सकारस्य स्थाने षकारःमूर्धन्यादेशो भवति।

तुराषाट्- तुरासाह् शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ हल्ङ्यादिलोपे 'हो ढः' इति हस्य ढकारे तस्य जश्त्वेन डकारे 'सहेः साडः सः' इति सस्य षत्वे विकल्पेन चर्त्वे तुराषाट् - तुराषाड् इति।

१४. दिव इति षष्ठ्यन्तं। सावनडुहः इत्यतः सौ इत्यनुवर्तते। तदार्थः - दिव् इति प्रातिपदिकस्य स्थाने औकारादेशः स्यात्। 'अलोऽन्त्यस्य' इति अन्त्यवकारस्य स्थाने भवति।

सुद्यौः - सुदिव् इति प्रातिपदिकात् सौ प्रत्यये 'दिव औत्' इति वकारस्य औकारादेशे सुदि औ स् इति जाते यणि सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'सुद्यौः' इति सिद्धम्।

१५. दिव इति षष्ठ्यन्तं पदम्। अन्तादेशः इति अलोन्त्यसूत्रलभ्यम् अनुवृत्तं पदान्तपदं सप्तम्या विपरिणम्यते। तदाह अस्य सरलार्थः - दिवः वकारस्य स्थाने उकारादेशो भवति पदान्ते।

सुद्युभ्याम् - सुदिव् शब्दात् भ्यामि पदसंज्ञायां 'दिव उत्' इति वकारस्य उकारे यणि 'सुद्युभ्याम्' इति।

१६. **षट्चतुर्भ्यश्च ७/१/५५**
एभ्य आमो नुडागमः।

१७. **रषाभ्यां नो णः समानपदे ८/४/१**

१८. **अचो रहाभ्यां द्वे ८/४/४६**
अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः। चतुण्र्णाम्- चतुर्णाम्।

१९. **रोः सुपि ८/३/१६**
रोरेव विसर्गः सुपि। षत्वम्। षस्य द्वित्वे प्राप्ते।

२०. **शरोऽचि ८/४/४९**
अचि परे शरो न द्वे स्तः। चतुर्षु।

२१. **मो नो धातोः ८/२/६४**
धातोर्मस्य नः पदान्ते। प्रशान्।

२२. **किमः कः ७/२/१०३**
किमः कः स्याद्विभक्तौ। कः। कौ। के इत्यादि। शेषं सर्ववत्।

चत्वारः - चतुर् शब्दात् प्रथमाबहुवचने जसि अनुबन्धलोपे 'चतुरनडुहोरामुदात्तः' इति आमागमे अनुबन्धलोपे चतु आ र् अस् इति जाते यणि सस्य रुत्वे विसर्गे 'चत्वारः'।

१६. **सूत्रार्थः** - षट्सञ्ज्ञकेभ्यः तथा च चतुर्शब्दात् परो यः आम्प्रत्ययः तस्य नुडागमो भवति। नुटि टकार इत्, उकारः उच्चारणार्थः, टित्त्वादादौ भवति।

१७. **सूत्रार्थः** - रेफषकाराभ्यां परस्य नकारस्य स्थाने णकार स्यात् एकपदे।

१८. 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इत्यतः यर इति षष्ठ्यन्तं तथा च वा इति अनुवर्तते। अचः इति दिग्योगे पञ्चमी, रहाभ्याम् इत्यपि पञ्चमी। सूत्रार्थस्तु स्पष्टः एव।

चतुर्णाम् - चतुर् शब्दात् प्रातिपदिकात् आमि 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुडागमे अनुबन्धलोपे 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इति नस्य णत्वे 'अचो रहाभ्यां द्वे' इति विकल्पेन णकारस्य द्वित्वे 'चतुण्र्णाम्'। चतुर्णाम् इति।

१९. इदं नियमसूत्रम्। अस्यार्थः सप्तमीबहुवचने सुपि परे रोः रेफस्य एव विसर्गः अन्यरेफस्य स्थाने विसर्गो न भवति। यथा चतुर्षु इत्यत्र रेफस्य विसर्गो न भवति, रोः रेफाभावात्। (रुत्वसम्बन्धिरेफाभावात्)।

२०. 'अचो रहाभ्यां द्वे' इत्यतो द्वे इति, 'नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य' इत्यतो न इति चानुवर्तते। तथा सूत्रार्थो भवति - अचि परे शरो द्वित्वं न भवति। यथा चतुर्षु इति षस्य न द्वित्वम्। **चतुर्षु** - चतुर् शब्दात् सप्तम्याः बहुवचने सुपि अनुबन्धलोपे रेफस्य विसर्गे प्राप्ते 'रोः सुपि' इति निषेधे 'आदेश प्रत्यययोः' इति षत्वे 'अचो रहाभ्यां द्वे इति षस्य द्वित्वे प्राप्ते 'शरोऽचि' इत्यनेन निषेधे 'चतुर्षु' इति।

२१. मः इति षष्ठ्यन्तं धातोः विशेषणम्। तदन्तविधिः। 'पदस्य' इत्यधिकारे वर्तते। 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति अन्ते च इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - मान्तस्य धातोः नकारादेशः स्यात् पदान्ते। 'अलोऽन्त्यस्य' इति मकारस्य भवति।

प्रशान् - प्रशाम्यति इति विग्रहे क्विपि सर्वापहारिलोपे उपधादीर्घे प्रशाम् शब्दात् प्रातिपदिकत्वात् सौ हल्ङ्यादिलोपे 'मो नो धातोः' इति मकारस्य नकारे प्रशान् इति सिद्धम्। अत्र नकारस्य असिद्धत्वात् नलोपो न भवति।

२२. 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्तौ इत्यनुवर्तते। **सूत्रार्थः** - किम् शब्दस्य स्थाने कादेशो भवति विभक्तौ। अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः। **कः** - किम् शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ अनेकाल्त्वात् 'किमः कः' इत्यनेन किमः स्थाने कादेशे सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते सिद्ध्यति।

२३. **इदमो मः ७/२/१०८**
सौ। त्यदाद्यत्वापवादः।

२४. **इदोऽय् पुंसि ७/२/११**
इदम इदोऽय् सौ पुंसि। अयम्। त्यदाद्यत्वे।

२५. **अतो गुणे ६/१/४७**
अपदान्तादतो गुणे पररूपमेकादेशः।

२६. **दश्च ७/२/१०९**
इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ। इमौ। इमे। त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः।

२७. **अनाप्यकः ७/२/११२**
अककारस्येदम इदोऽनापि विभक्तौ। आबिति प्रत्याहारः। अनेन।

२८. **हलि लोपः ७/२/११३**
अककारस्येदम इदो लोप आपि हलादौ। **(नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे।)**

२९. **आद्यन्तवदेकस्मिन् १/१/२१**
एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात्। सुपि चेति दीर्घः। आभ्याम्।

---

२३. **सूत्रार्थः** – इदम् शब्दस्य मकारस्य स्थाने म् स्यात् सुपरे। इदं सूत्रं 'त्यदादीनामः' इत्यस्यापवादः।

२४. इदः इति स्थानषष्ठी एषा अवयवषष्ठी अपि। 'यः सौ' इत्यतः सौ इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – पुल्लिङ्गे इदम् शब्दस्य अवयवो य इद् तस्य स्थाने अय्आदेशः स्यात् सुपरे।

अयम् – इदम् इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् सौ अनुबन्धलोपे 'त्यदादीनामः' इति सूत्रं प्रबाध्य 'इदमो मः' इति मस्य मकारे 'इदोऽय् पुंसि' इत्यनेन इद्भागस्य अयादेशे हल्ङ्यादिलोपे 'अयम्' इति।

२५. 'एङि पररूपम्' इत्यतः पररूपम् इत्यनुवर्तते। 'उस्य पदान्तात्' इत्यतः अपदान्तात् इति च। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यस्याधिकारे वर्तते। अत इति पञ्चमी। **सूत्रार्थः** – अपदान्तात् अकारात् गुणे (अ ए ओ) परे पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशः स्यात्।

२६. इदमो मः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – इदम् शब्दस्य दकारस्य स्थाने मादेशो भवति विभक्तौ परे।

इमौ – इदम् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ 'त्यदादीनामः' इति मकारस्य अकारे इद अ औ इति जाते 'अतो गुणे' इति पररूपे 'दश्च' इत्यनेन दकारस्य मकारादेशे वृद्धौ 'इमौ' इति।

२७. अन् आपि अकः इतिच्छेदः। 'इदमो म' इत्यत इदम इति, 'इदोऽय् पुंसि' इत्यतः इद इति, 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्तौ चानुवर्तते। आप् इत्यनेन टादिविभक्तिः।

सूत्रार्थः – ककाररहितस्य इदम् शब्दस्य इद् भागस्य स्थाने अनादेशःस्याद् टादिविभक्तौ परतः।

अनेन – इदम् शब्दात् तृतीयैकवचने टाप्रत्यये अनुबन्धलोपे अत्वे पररूपे इद आ इति जाते 'अनाप्यकः' इति इद्भागस्य अनादेशे टा स्थाने इनादेशे गुणे 'अनेन' इति।

२८. **सूत्रार्थः**–ककाररहितस्य इदमः इद् भागस्य लोपो तृतीयादौ हलादौ विभक्तौ परतः।

वार्तिकार्थः – अभ्यासविकारं विहाय अनर्थके 'अलोऽन्त्यस्य' इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न भवति। अत एव इद्अभ्याम् इति स्थिते अन्त्यदकारस्य लोपो न भवति अपितु सम्पूर्णस्य इद्भागस्य लोपो भवति।

२९. अस्मिन् सूत्रे एकशब्दः असहायवाची। तदा

सूत्रार्थः – तदादितदन्तयोः विधीयमानं कार्यं तदादौ तदन्त इव असहायेऽपि भवति। यथा अ+भ्याम् इत्यत्र 'सुपि च' इति सूत्रेण अकारे एकस्मिन्नपि वर्णे अकारान्तबुद्धौ दीर्घः।

३०. **नेदमदसोरकोः ७/१/११**
अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न। एभिः। अस्मै। एभ्यः। अस्मात्। अस्य।
अनयोः। एषाम्। अस्मिन्। अनयोः। एषु।

३१. **द्वितीया टौस्स्वेनः २/४/३४**
इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे। किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः।
यथा - अनेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापयेति। अनयोः पवित्रं कुलमेनयोः प्रभूतं स्वमिति।
एनम्। एनौ। एनान्। एनेन। एनयोः। राजा।

३२. **न ङिसम्बुद्ध्योः ८/२/८**
नस्य लोपो न ङौ सम्बुद्धौ च। हे राजन्। (ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः) ब्रह्मनिष्ठः। राजानौ।
राजानः। राज्ञः।

३३. **नलोपः सुप्स्वरसञ्ज्ञातुग्विधिषु कृति ८/२/२**
सुब्विधौ स्वरविधौ सञ्ज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र - राजाश्व इत्यादौ।
इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न। राजभ्याम्। राजभिः। राज्ञि-राजनि। राजसु। यज्वा। यज्वानौ। यज्वानः।

आभ्याम् - इदम् शब्दात् प्रातिपदिकात् भ्यामि मस्य त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे च इदभ्याम् इति जाते 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे' इति वार्तिकसाहाय्येन 'अलोऽन्त्यस्य' इति सूत्रस्य अप्रवृत्त्या 'हलि लोपः' इति इद् भागस्य लोपे 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति अन्तवद्भावेन अदन्तं मत्वा'सुपि च' इति दीर्घे 'आभ्याम्' इति।

३०. **सूत्रार्थः** - ककाररहितात् इदं शब्दात् अदस् शब्दाच्च परे भिसः स्थाने ऐसादेशो न स्यात्।

एभिः - इदम् शब्दात् प्रातिपदिकात् भिसि त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे 'अतो भिस ऐस्' इत्यनेन भिस् स्थाने ऐसादेशे प्राप्ते 'नेदमदसोरकोः' इति सूत्रेण निषेधे 'बहुवचने झल्येत्' इत्यनेन अकारस्य एत्वे सस्य रुत्वे विसर्गे 'एभिः'।

३१. द्वितीया च टा च ओस् च इति द्वितीयाटौसः, तेषु इति द्वन्द्वसमासः।

सरलार्थः - द्वितीया विभक्तौ परे टा परे ओसि च परे इदम् शब्दस्य तथा च एतद् शब्दस्य स्थाने एन आदेशो भवति अन्वादेशे। अन्वादेशस्य सोदाहरणं परिभाषा - उक्तोदाहरणे व्याकरणम् अध्ययनरूपं कार्यं वर्तते तस्य विधातुं 'इदम्' (अनेन) शब्दो गृहीतः। पुनः छन्दः अध्ययनरूपं कार्यान्तरं विधातुं अपि इदम् (एनम्) शब्दः कथितः। अतः पुनः कथनमेव अन्वादेशः। एवं द्वितीये उदाहरणेऽपि बोध्यम्।

३२. सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव। 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इत्यस्य निषेधकं सूत्रमिदम्। हे राजन् - राजन् शब्दात् सम्बोधने सौ हल्ङ्यादिलोपे 'नलोपः' प्रातिपदिकान्तस्य इति नलोपे प्राप्ते 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इत्यनेन निषेधे 'हे राजन्'।

वार्तिकार्थः - उत्तरपदपरके ङि परे तु नलोपनिषेधस्यापि प्रतिषेधो भवति अर्थात् नलोपो भवति एव। यथा ब्रह्मन्+ङि निष्ठा+सु इत्यत्र समासे विभक्तिलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ङि परे नलोपः प्राप्नोति तस्य 'न ङि सम्बुद्ध्योः' इत्यनेन निषेधोऽपि प्राप्नोति परमनेन वार्तिकेन निषेधस्यापि प्रतिषेध अतः 'नलोपः प्राति.' इत्यनेन नलोपो भवत्येव।

राज्ञः - राजन् शब्दात् शसि अनुबन्धलोपे भसंज्ञायां 'अल्लोपोऽनः' इति अकारलोपे श्चुत्वेन नकारस्य ञकारे वर्णसम्मेलने सस्य रुत्वे विसर्गे च 'राज्ञः' इति।

३३. इदं नियमसूत्रम्। ''पूर्वत्रासिद्धम्'' इत्येव सिद्धे नियमयति उक्तविधिषु एव नलोपः असिद्धः, अन्यत्र तु न। यथा नलोपस्य असिद्धत्वात् राज + भ्याम् इत्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घः, राज + भिस् इत्यत्र भिसः स्थाने ऐस्, राज + भ्यस् इत्यत्र च 'बहुवचने झल्येत्' इति एत्वं च न भवति। राजाश्वः इत्यादौ तु सवर्णदीर्घः भवत्येव।

३४. न संयोगाद्वमन्तात् ६/४/१३७

वमन्तसंयोगादनोऽकारस्य लोपो न। यज्वनः। यज्वना। यज्वभ्याम्। ब्रह्मणः। ब्रह्मणा।

३५. इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ६/४/१२

एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र। इति निषेधे प्राप्ते।

३६. सौ च ६/४/१३

इन्नादीनामुपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सौ।

३७. एकाजुत्तरपदे णः ८/४/१२

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्थान्निमितात् परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य णः। वृत्रहणौ।

३८. हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ७/३/५४

ञिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वम्। वृत्रघ्नः इत्यादि।

३९. मघवा बहुलम् ६/४/१२८

मघवन् शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः। ऋ इत्।

राजभ्याम् = राजन् शब्दात् भ्यामि 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसञ्ज्ञायां नलोपे 'सुपि च' इति दीर्घे प्राप्ते 'नलोपः सुप्स्वरसञ्ज्ञातुग्विधिषु कृति' इत्यनेन नलोपस्य असिद्धत्वात् दीर्घाभावे 'राजभ्याम्' इति।

३४. वश्च मश्च इति वमौ तौ अन्तौ यस्य इति विग्रहः। 'अल्लोपोऽनः'' इति अनुवर्तते।

सूत्रार्थः - वकारान्तसंयोगात् तथा च मकारान्तसंयोगात् परस्य अनः यः अकारः तस्य लोपो न भवति।

यज्वनः - यज्वन् शब्दात् शसि अनुबन्धलोपे भसञ्ज्ञायाम् 'अल्लोपोऽनः' इति अलोपे प्राप्ते 'न संयोगाद्वमन्तात्' इत्यनेन अलोपनिषेधे सस्य रुत्वे विसर्गे च 'यज्वनः'।

३५. इदं नियमसूत्रम्। **सूत्रार्थः** - इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्यन्तानाम् उपधाया दीर्घो भवति शि परे एव। अतो वृत्रहन्+स् इत्यत्र शेः अभावात् उपधादीर्घस्य निषेधः प्राप्नोति।

३६. **सूत्रार्थः** - सम्बुद्धिभिन्ने सुपरे इन्हनाद्यन्तानाम् उपधाया दीर्घो भवति। 'इन्हन्...' इत्यस्य अपवादोऽस्ति सूत्रमिदम्।

वृत्रहा - वृत्रं हतवान् इति विग्रहे क्विपि सर्वापहारिलोपे समासकार्ये वृत्रहन् शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ अनुबन्धलोपे 'इन्हन्पूषार्यम्णां शौ' इति नियमं प्रबाध्य 'सौ च' इत्यनेन उपधादीर्घे हल्ङ्यादिलोपे नलोपे च कृते 'वृत्रहा' इति।

३७. णत्वविधायकम् इदं सूत्रम्। अत्र 'रषाभ्यां नो णः इति 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामगः' इत्यतः पूर्वपदात् इति च 'प्रातिपदिकान्तनुमविभक्तिषु च' इति चानुवर्तते। वृत्रहन् औ इत्यवस्थायाम् अनेन सूत्रेण नकारस्य स्थाने णकारो भवति।

३८. सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव। 'चजोः कु घिण्यतोः' इत्यतः कु इत्यनुवर्तते।

वृत्रघ्नः - वृत्रहन् शब्दात् प्रातिपदिकात् शसि भसञ्ज्ञायां 'अल्लोपोऽनः' इति अलोपे 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति हस्य कुत्वेन घकारे सस्य रुत्वे विसर्गे च 'वृत्रघ्नः'।

३९. 'अर्वणस्त्रसावनञः' इत्यतः तृ इत्यनुवर्तते, मघवा इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा।

सूत्रार्थः - मघवन् शब्दस्य स्थाने विकल्पेन तृ इत्यन्तादेशः स्यात्। ऋकारस्य इत्संज्ञायाम् अनेकाल्त्वाभावात् सर्वादेशत्वं न भवति।

४०. **उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ७/१/७०**
अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुम् स्यात् सर्वनामस्थाने परे। मघवान्। मघवन्तौ। मघवन्तः। हे मघवन्। मघवद्भ्याम्। तृत्वाभावे मघवा सुटि राजवत्।

४१. **श्वयुवमघोनामतद्धिते ६/४/१३३**
अन्नन्तानां भानामेषामतद्धिते सम्प्रसारणम्। मघोनः। मघवभ्याम्। एवं श्वन् युवन्।

४२. **न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ६/१/३७**
सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न स्यात्। इति यकारस्य नेत्वम्। अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणम्। यूनः। यूना। युवभ्यामित्यादि। अर्वा। हे अर्वन्।

४३. **अर्वणस्त्रसावनञः ६/४/१२७**
नञा रहितस्यार्वन्नित्यस्याङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशो न तु सौ। अर्वन्तौ। अर्वन्तः। अर्वद्भ्यामित्यादि।

४४. **पथिमथ्यृभुक्षामात् ७/१/८५**
एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात् सौ परे।

---

४०. 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुम् इत्यनुवर्तते। नुमविधायकं सूत्रमिदम्। नुम् तु मित्त्वाद् अन्त्यादचः परे एव भवति।

मघवान् – मघवन् शब्दात् सौ 'मघवा बहुलम्' इति तृ अन्तादेशे अनुबन्धलोपे मघवत् स् इति जाते 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इति नुमि अनुबन्धलोपे हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे उपधादीर्घे मघवान् इति सिद्धम्। अत्र संयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वात् नलोपो न भवति। बहुलग्रहणात् उपधादीर्घः तु भवति। तृत्वाभावे तु मघवा इति रूपम्।

४१. 'भस्य' इत्यधिकृतम्। 'अल्लोपोऽनः' इत्यतः अनः इत्यपकृष्यते 'वसोः सम्प्रसारणम्' इत्यतः सम्प्रसारणम् इत्यनुवर्तते। श्वशब्दे युवशब्दे तथा च मघवत्शब्दे ''इग्यणः सम्प्रसारणम्'' इति वकारस्य उकारः सम्प्रसारणं भवति भसंज्ञायां अतद्धिते प्रत्यये।

मघोनः – मघवन् शब्दात् तृत्वाभावे शसि अनुबन्धलोपे भसंज्ञायां 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति वकारस्य सम्प्रसारणमुकारे मघ उ अन् अस् इति जाते पररूपे गुणे सस्य रुत्वे विसर्गे च मघोनः। तृत्वपक्षे तु मघवतः इति।

४२. सम्प्रसारणे परे पूर्वस्य यणः स्थाने सम्प्रसारणं न भवति। अस्मात् निषेधात् एव युवन् शब्दस्य यकारस्य न सम्प्रसारणम् इकारः। अस्मात् ज्ञापकसामर्थ्यात् यणद्वये सति परस्य यणः स्थाने एव पूर्वं सम्प्रसारणं भवति।

यूनः – युवन् शब्दस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां शसि भसञ्ज्ञायां 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इत्यनेन वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे यु उ अन् अस् इति जाते 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे सवर्णदीर्घे यून् अस् इत्यवस्थायाम् उक्तसूत्रेणैव सम्प्रसारणे प्राप्ते 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधे सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते सिद्ध्यति।

४३. **सूत्रार्थः** – सुभिन्ने प्रत्यये परे अर्वन् शब्दस्य तृ अन्तादेशः भवति, नञ् युक्तस्य अनर्वन् इत्यस्य तु न भवति।

अर्वन्तौ – अर्वन् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ 'अर्वणस्त्रसावनञः' इत्यनेन नकारस्य तृ आदेशे अनुबन्धलोपे उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इत्यनेन नुमि अनुबन्धलोपे अनुस्वारे परसवर्णे अर्वन्तौ इति।

४४. **सूत्रार्थः** – पथिन्शब्दस्य मथिन्शब्दस्य ऋभुक्षिन्शब्दस्य आकार अन्तादेशो भवति। अर्थात् उक्तानां सर्वेषां शब्दानां नकारस्य आ आदेशो भवति।

४५. **इतोऽत्सर्वनामस्थाने ७/१/८६**
पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे।

४६. **थो न्थः ७/१/८७**
पथिमथोस्थस्य न्थादेशः सर्वनामस्थाने। पन्थाः। पन्थानौ। पन्थानः।

४७. **भस्य टेर्लोपः ७/१/८८**
भस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः। पथः। पथा। पथिभ्याम्। एवं मथिन् ऋभुक्षिन्।

४८. **ष्णान्ता षट् १/१/२४**
षान्ता नान्ता च सङ्ख्या षट्सञ्ज्ञा स्यात्। पञ्चन् शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः।
पञ्च। पञ्च। पञ्चभिः। पञ्चभ्यः। पञ्चभ्यः। नुट्।

४९. **नोपधायाः ६/४/७**
नान्तस्योपधाया दीर्घो नामि। पञ्चानाम्। पञ्चसु।

५०. **अष्टन आ विभक्तौ ७/२/८४**
हलादौ वा स्यात्।

५१. **अष्टाभ्य औश् ७/१/२१**
कृताकारादष्टनो जश्शसोरौश्। अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति।
अष्टौ। अष्टौ। अष्टाभिः। अष्टानाम्। अष्टासु।

---

४५. 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' इत्यतः आत् विहाय सर्वमनुवर्तते। तदार्थः - पथिन्शब्दस्य मथिन्शब्दस्य ऋभुक्षिन्शब्दस्य च यः इकारः तस्य स्थाने अकारादेशो भवति सर्वनामस्थाने परे।

४६. थः न्थः इतिच्छेदः। थः इति स्थानषष्ठी। पूर्वसूत्रात् सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते। ऋभुक्षिशब्दे थकाराभावात् न तस्य ग्रहणम्। अतः सूत्रस्य

अयमर्थः-पथिन्शब्दस्य मथिन्शब्दस्य यः थकारः तस्य स्थाने न्थ आदेशो भवति।

पन्थाः - पथिन् शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' इत्यनेन नकारस्य आत्वे 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इति इकारस्य अकारे 'थोन्थः' इति सूत्रेण थकारस्य न्थादेशे पन्थ आ स् इति जाते सवर्णदीर्घे सस्य रुत्वे विसर्गे च रूपं सिद्धम्।

४७. 'पथिमथ्यृभुक्षाम्' इत्यनुवर्तते

सूत्रार्थः - भसञ्ज्ञकस्य पथिशब्दस्य मथिशब्दस्य ऋभुक्षिशब्दस्य च टिलोपो भवति।

पथः - पथिन् शब्दात् शसि अनुबन्धलोपे भसञ्ज्ञायां 'भस्य टेर्लोपः' इति सूत्रेण इनो लोपे पथ् अस् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे च 'पथः'।

४८. 'बहुगणवतु इति सङ्ख्या' 'इत्यतः संख्या इत्यनुवर्तते।

अर्थः - षकारान्ता तथा च नकारान्ता संख्या षट्सञ्ज्ञा भवति।

पञ्च - पञ्चन् शब्दात् प्रातिपदिकात् जसि शसि च विभक्तौ। 'ष्णान्ताषट्' इति षट्सञ्ज्ञायां 'षड्भ्यो लुक्' इत्यनेन जश्शसोः लोपे 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपे 'पञ्च' इति।

४९. सूत्रार्थः स्पष्टः। **पञ्चानाम्** - पञ्चन् शब्दात् षष्ठीबहुवचने आमि 'ष्णान्ताः षट्' इत्यनेन षट्संज्ञायां 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटि अनुबन्धलोपे 'नोपधायाः' इति उपधादीर्घे 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपे 'पञ्चानाम्' इति।

५०. 'रायो हलि' इत्यतः हलि इत्यपकृष्यते।

सूत्रार्थः - अष्टन आत्वं वा स्याद् हलादौ विभक्तौ।

५१. **'जश्शसोः शि'** इत्यतो जश्शसोः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - नकारस्य आत्वे कृते सति यः अष्टाशब्दः तस्मात् परयोः जश्शसोः स्थाने औश्

५२. **ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ३/२/५९**
एभ्य: क्विन्। अञ्चे: सुप्युपपदे:, युजिक्रुञ्चो: केवलयो: क्रुञ्चेर्नलोपाभावश्च निपात्यते। कनावितौ।

५३. **कृदतिङ् ३/१/९३**
अत्र धात्वधिकारे तिङ्भिन्न: प्रत्यय: कृत्सञ्ज्ञ: स्यात्।

५४. **वेरपृक्तस्य ६/१/६७**
अपृक्तस्य वस्य लोप:।

५५. **क्विन्प्रत्ययस्य कु: ८/२/६२**
क्विन्प्रत्ययो यस्मात् तस्य कवर्गोऽन्तादेश: पदान्ते। तस्यासिद्धत्वात् 'चो: कु:' इति कुत्वम्। ऋत्विक्-ऋत्विग्। ऋत्विजौ। ऋत्विग्भ्याम्।

५६. **युजेरसमासे ७/१/७१**
युजे: सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे। सुलोप:। संयोगान्तलोप:। कुत्वेन नस्य ङ:। युङ्। अनुस्वारपरसवर्णौ। युञ्जौ। युञ्ज:।

आदेश: स्यात्। ननु अष्टशब्दस्य भ्यसि अष्टभ्यअष्टाभ्य इति रूपद्वये सत्यपि सूत्रे लाघवात् अष्टभ्य इति निर्देश: उचित:तथापि आकारनिर्देशात् विज्ञायते जश्शस्सम्बन्धिनि अचि परेऽपि आत्वं भवति।

अष्टौ - अष्टन् शब्दात् प्रातिपदिकात् जसि शसि च विभक्तौ 'अष्टन् आ विभक्तौ' इति नकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घे अष्टा अस् इति जाते 'अष्टाभ्य औश्' इति जश्शसो: स्थाने औशि शित्वात् सर्वादेशे वृद्धौ 'अष्टौ' इति। आत्वाभावे तु अष्ट इति पञ्चवद्रूपम्।

५२. 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यत: क्विन् इत्यनुवर्तते। **सूत्रार्थ:** ऋतौ उपपदे यज्धातो:, धृष्-धातो:, सृज्धातो: दिश्धातो: उत्पूर्वकात् ष्णिह्धातो: अञ्चुधातो: केवलात् युज्धातो: तथा च क्रुञ्च्धातो: क्विन् प्रत्यय: स्यात्। सूत्रत: प्रत्यक्षम् अनुपदिष्टं कार्यं निपातनाद् बोध्यम्। सिद्धप्रक्रियस्य निर्देशो निपातनम् भवति। क्रुञ्च्धातो: क्विन्प्रत्यये कित्वात् नलोप: प्राप्नोति निपातनात् नलोपो न भवति। एवमन्योदाहरणेषु अपि ज्ञेयम्।

५३. **सूत्रार्थ:** - धातो: इत्यधिकारे तिङ्भिन्नप्रत्ययस्य कृत्सञ्ज्ञा भवति। अत: क्विन् प्रत्ययस्यापि कृत्सञ्ज्ञा।

५४. लोपो व्योर्वलि इत्यतो लोप: इत्यनुवर्तते।

सरलार्थ: - अपृक्तसञ्ज्ञकस्य वकारस्य लोप: स्यात्।

५५. पदस्य इत्यधिकृतम्। 'झलां जशोऽन्ते' इति सूत्रात् अन्त:शब्दस्य अनुवर्तनम्। सूत्रार्थस्तु स्पष्ट:।

ऋत्विक्-ऋत्विग् - ऋतौ यजति इति विग्रहे ऋतुपूर्वात् यज्धातो: 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च' इति क्विनि अनुबन्धलोपे ऋतु ङि युज् व् इति जाते अपृक्तसंज्ञाया 'वेरपृक्तस्य' इति वलोपे 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति यकारस्य सम्प्रसारणमिकारे पूर्वरूपे उपपदसमासे विभक्तिलोपे यणि ऋत्विज् इत्यस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सौ हल्ङ्यादिलोपे 'क्विन्प्रत्ययस्य कु:' इति कुत्वेन जकारस्य गकारे विकल्पेन चर्त्वे ऋत्विक् - ऋत्विग् इति।

विशेष: - ऋत्विक् इत्युदाहरणे 'क्विन्प्रत्ययस्य कु:' इत्यनेनैव कुत्वं विधेयम् सूत्रारम्भसामर्थ्यात्। मूले तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति दृष्टौ कृत्वा अस्यासिद्धत्वात्... इति पाठो लिखित:।

५६. अत्र 'इदितो नुम्धातो:' इत्यतो नुम् इति 'उगिदचां सर्वनामस्थाने' इत्यत: सर्वनामस्थाने इति-अनुवर्तनमस्ति। अतो मूले सूत्रार्थ उक्त:।

युङ् = युज् धातो: 'ऋत्विग्दधृक्' इति क्विनि सर्वापहारिलोपे युज् इत्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ 'युजेरसमासे' इत्यनेन नुमि युन्ज्स् इति जाते हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे 'क्विन्प्रत्ययस्य कु:' इत्यनेन

५७. **चोः कुः ८/२/३०**
चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च। सुयुक्-सुयुग्। सुयुजौ। सुयुग्भ्याम्।
खन्। खञ्जौ। खन्भ्याम्।

५८. **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ८/२/३६**
झलि पदान्ते च। जश्त्वचर्त्वे। राट्-राड्। राजौ। राजः। राड्भ्याम्। एवं विभ्राट्, देवेट्, विश्वसृट्।
(परौ व्रजेः षः पदान्ते) परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्याद्दीर्घश्च पदान्ते षत्वमपि। परिव्राट्। परिव्राजौ।

५९. **विश्वस्य वसुराटोः ६/३/१२८**
विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे। विश्वाराट्-
विश्वाराड्। विश्वराजौ। विश्वाराड्भ्याम्।

६०. **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ८/२/२९**
पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः स्कोर्लोपः। भृट्। भृड्। सस्य श्चुत्वेन शः 'झलां जश् झशि' इति शस्य जः। भृज्जौ। भृड्भ्याम्। त्यदाद्यत्वं पररूपत्वञ्च।

६१. **तदोः सः सावनन्त्ययोः ७/२/१०६**
त्यादादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ। स्यः त्यौ। त्ये। सः। तौ।
ते। यः। यौ। ये। एषः। एतौ। एते।

नकारस्य कुत्वेन ङकारे युङ् इति।

५७. पदस्य इत्यधिकृतम्। 'झलो झलि' इत्यतो झलि इत्यनुवर्तते। 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतः अन्ते इति च। तदाह सरलार्थः झल्परे तथा च पदान्ते चवर्गस्य स्थाने कवर्गादेशो भवति।

सुयुक् - सुपूर्वकात् युज्धातोः क्विपि सर्वापहारिलोपे प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ हल्ङ्यादिलोपे 'चोः कुः' इति जकारस्य कुत्वेन गकारे वैकल्पिके चर्त्वे सुयुक्- सुयुग् इति।

५८. **सरलार्थः** - व्रश्च् भ्रस्ज् सृज् मृज् यज् राज् भ्राज् इति सप्तानां धातूनां छकारान्तशकारान्तशब्दानां च स्थाने षकारः अन्तादेशः स्यात् झलि पदान्ते च।

राट् - राज् धातोः क्विपि सर्वापहारिलोपे राज् शब्दस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सौ हल्ङ्यादिलोपे 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः' इति जकारस्य षकारे तस्य जश्त्वेन डकारे तस्य च विकल्पेन चर्त्वे 'राट्'। वार्तिकम् - अर्थस्तु स्पष्ट एव।

परिव्राट् - परिपूर्वकात् व्रज् धातोः 'परौ व्रजेः षः पदान्ते'' इति वार्तिकेन क्विपि उपधादीर्घे तथा च जकारस्य षकारे, क्विपः सर्वापहारिलोपे परिव्राष् इत्यस्य प्रातिपदिकस्य संज्ञायां सौ हल्ङ्यादिलोपे जश्त्वेन षस्य डकारे तस्य च विकल्पेन चर्त्वे परिव्राट्-परिव्राड् इति।

५९. अस्मिन् सूत्रे 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति सूत्रात् दीर्घः इत्यनुवर्तते।

विश्वाराट् - विश्वोपपदात् राज् धातोः क्विपि सर्वापहारिलोपे समासकाय विश्वराज् इति प्रातिपदिकात् सौ हल्ङ्यादिलोपे 'व्रश्चभ्रस्ज........' इति सूत्रेण जकारस्य षकारे जश्त्वे विकल्पेन चर्त्वे 'विश्वस्य वसुराटोः' इति सूत्रेण अकारस्य दीर्घे कृते' विश्वाराड् इति।

६०. **सूत्रार्थः** - पदान्ते झलि च परे यः संयोगः तत्र (संयोगे) आदौ स्थितयोः सकारककारयोः लोपः भवति।

भृट् - भ्रस्ज् धातोः क्विपि सर्वापहारिलोपे प्रातिपदिकत्वात् सौ हल्ङ्यादिलोपे 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यनेन स् इत्यस्य लोपे 'व्रश्चभ्रस्ज............' इति जस्य षकारे जश्त्वेन डकारे वैकल्पिकचर्त्वेन टकारे भृट्-भृड् इति।

६१. अत्र 'त्यदादीनामः' इत्यनुवर्तनात् द्विपर्यन्तानामेव ग्रहणम्।

सरलार्थः - त्यदादीनाम् अन्त्यभिन्नस्य तकारस्य दकारस्य च स्थाने सकारादेशः स्यात् सुप्रत्यये परे।

६२. **ङे प्रथमयोरम्** ७/१/२८

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः।

६३. **त्वाहौ सौ** ७/२/९७

अनयोर्मपर्यन्तस्य त्वाहौ आदेशौ स्तः।

६४. **शेषे लोपः** ७/२/९०

एतयोष्टिलोपः। त्वम्। अहम्।

६५. **युवावौ द्विवचने** ७/२/९२

द्वयोरुक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ।

६६. **प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्** ७/२/८८

औङ्येतयोरात्वं लोके। युवाम्। आवाम्।

६७. **यूयवयौ जसि** ७/२/९३

अनयोर्मपर्यन्तस्य यूयवयौ स्तो जसि। यूयम्। वयम्

स्यः - त्यद् शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ अनुबन्धलोपे 'त्यदादीनामः' इति दकारस्य अकारे पररूपे च 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इत्यनेन तकारस्थाने सकारादेशे सस्य रुत्वे विसर्गे च 'स्यः'।

६२. अत्र 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इति सूत्रात् युष्मद्स्मद्भ्याम् इत्यनुवर्तते। परशब्दस्य अध्याहारो वर्तते। ङे इति लुप्तषष्ठीकं पदम्। अतः अयमस्ति

सरलार्थः - युष्मदस्मद्शब्दाभ्यां परस्य ङे विभक्तेः स्थाने तथा च प्रथमाद्वितीयाविभक्त्योः स्थाने अम् इत्यादेशो भवति।

६३. त्वश्च अहश्च इति त्वाहौ। 'मपर्यन्तस्य' इत्यधिकृतम्। युष्मदस्मदोःपूर्ववदनुवर्तते।

सूत्रार्थः - मपर्यन्तस्य युष्मद्शब्दस्य त्व् इत्यादेशः तथा च अस्मद्शब्दस्य अह् इत्यादेशो भवति।

६४. अस्य सूत्रस्य कौमदीषु अर्थद्वयम् उपलभ्यते। एकत्र टिलोपः, अपरत्र अन्त्यस्य लोपः। अत्र टिलोपः स्वीकरणीयः।

सरलार्थः -आत्वयत्वनिमित्ताद्भिन्नविभक्तौ युष्मद्शब्दस्य अस्मद्शब्दस्य च टिलोपो भवति।

त्वम् - अहम् - युष्मद्शब्दात् अस्मद्शब्दात् प्रथमाविभक्तौ सौ 'ङे प्रथमयोरम्' इत्यनेन सुस्थाने अमादेशे 'त्वाहौ सौ' इति मपर्यन्तस्य क्रमशः त्व तथा अह आदेशे त्व अद् अम्, अह अद् अम् इति जाते पररूपे 'शेषेलोपः' इति टिलोपे 'त्वम् अहम्' इति।

६५. **सूत्रार्थः** - द्वित्वविशिष्टार्थस्य वाचिनोः युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य भागस्य क्रमशः युवावौ (युव, आव) स्तः विभक्तौ परे।

६६. **भाषायाम्** - लौकिके व्यवहारे प्रथमाद्विवचने परे युष्मदस्मदोः आकारादेशः स्यात्।

युवाम्-आवाम् -युष्मद् अस्मद् शब्दाभ्यां पृथक् पृथक् औ विभक्तौ 'ङे प्रथमयोरम्' इत्यनेन औस्थाने अम् आदेशे 'युवावौ द्विवचने' इत्यनेन मपर्यन्तस्य युव आव चादेशे पररूपे युवद्-अम् आवद् अम् इति जाते'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्' इत्यनेन दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घे 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपे कृते सिद्धम्।

६७. **सरलार्थः** - युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य यूय वय इत्यादेशौ स्तः जसि परे।

यूयम्-वयम् - युष्मद् अस्मद् प्रातिपदिकाभ्याम् जसि 'ङे प्रथमयोरम्' इति जसः अमि 'यूयवयौ जसि' इति मपर्यन्तस्य यूय वय च इत्यादेशयोः पररूपे यूयद् अम् वयद् अम् इति जाते 'शेषे लोपः' इत्यनेन टिलोपे यूयम्, वयम् इति।

६८. **त्वमावेकवचने ७/२/९७**

एकस्योक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ।

६९. **द्वितीयायाञ्च ८/२/८७**

अनयोरात्स्यात्। त्वाम्। माम्।

७०. **शसो न ७/२/२९**

आभ्यां शसो नः स्यात्। अमोऽपवादः। आदेः परस्य। संयोगान्तस्य लोपः। युष्मान्। अस्मान्।

७१. **योऽचि ७/२/८९**

अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः। त्वया। मया।

७२. **युष्मदस्मदोरनादेशे ७/२/८६**

अनयोरात्स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ। युवाभ्याम्। अवाभ्याम्। युष्माभिः। अस्माभिः।

७३. **तुभ्यमह्यौ ङयि ७/२/९५**

अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि। टिलोपः। तुभ्यम्। मह्यम्।

---

६८. **सूत्रार्थ'** - एकत्वार्थस्य वाचिनोः युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य क्रमशः त्वमौ (त्व, म) भवतः विभक्तौ।

६९. **सरलार्थः** - द्वितीयाविभक्तौ परतः युष्मदस्मदोः आकारः अन्तादेशः स्यात्।

त्वाम्-माम् - युष्मद् अस्मद् प्रातिपदिकाभ्यां पृथक्-पृथक् द्वितीयायां अम् प्रत्यये 'ङेप्रथमयोरम्' इति सूत्रेण अम् स्थाने अम् आदेशे ''त्वमावेकवचने'' इत्यनेन मपर्यन्तस्य त्व म इत्यादेशे त्व अद् अम्। म अद् अम् इति जाते पररूपे 'द्वितीयायाञ्च.' इत्यादिना दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घ पूर्वरूपे कृते 'त्वाम् - माम्' इति।

७०. 'ङे प्रथमयोरम्' इत्यस्य अमोऽपवादः। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसः नकारः स्यात्। 'आदेः परस्य' इति सूत्रदिशा शसः अकारस्य स्थाने भवति न तु अलोऽन्त्यस्य इति।

युष्मान् - अस्मान् - युष्मद् अस्मद् शब्दाभ्यां पृथक् - पृथक् शसि अनुबन्धलोपे 'ङे प्रथमयोरम्' इति अमादेशं प्रबाध्य 'आदेः परस्य' इति सूत्रबलात् 'शसो नः' इति शसः अकारस्य न इत्यादेशे युष्मद्+न् स्, अस्मद् न् स् इति जाते ''द्वितीयायाञ्च'' इति दमात्रस्य आत्वे सवर्णदीघ युष्मान् स् अस्मान् स् 'संयोगान्तस्य लोपः' इति सलोपे।

७१. अनादेशे अजादौ विभक्तौ युष्मदस्मदोः अन्त्यस्य यादेशः स्यात्।

त्वया-मया - युष्मद् अस्मद् प्रातिपदिकाभ्यां पृथक्-२ टा विभक्तौ अनुबन्धलोपे 'त्वमावेकवचने' इत्यनेन मपर्यन्तयोः त्व म इत्यादेशे पररूपे त्वद् आ मद् आ इति जाते 'योऽचि' इति सूत्रेण दकारस्य यकारादेशे (त्वय् आ, मय् आ) ''त्वया मया''।

७२. 'रायो हलि' इत्यतो हलि 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत आ विभक्तौ चानुवर्तते। तदादिविधिः।

सरलार्थः - आदेशभिन्नहलादौ विभक्तौ युष्मदस्मदोः अन्त्यस्य दकारस्य आकारादेशः स्यात्।

युवाभ्याम् - आवाभ्याम् - युष्मद् अस्मद् शब्दाभ्यां पृथक्-२ भ्यामि 'युवावौ द्विवचने' इत्यनेन क्रमशः मपर्यन्तस्य युव आव इत्यादेशे पररूपे युवद्भ्याम् आवद्भ्याम् इति जाते 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इति सूत्रेण दकारस्य आकारे सवर्णदीर्घे युवाभ्याम् अवाभ्याम्।

७३. ङे विभक्तौ युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य क्रमशः तुभ्यमह्यौ आदेशौ स्तः।

तुभ्यम् - मह्यम् - युष्मद् अस्मद् प्रातिपदिकाभ्यां चतुर्थ्येकवचने ङे विभक्तौ 'ङे प्रथमयोरम्' इति ङे स्थाने अमादेशे स्थानिवद्भाव माश्रित्य 'तुभ्यमह्यौ ङयि' इति सूत्रेण मपर्यन्तस्य क्रमशः तुभ्य मह्य इत्यादेशे पररूपे तुभ्यद् अम् मह्यद्अम् इति जाते 'शेषे लोपः' इत्यनेन टिलोपे सिद्धम्।

७४. **भ्यसोऽभ्यम् ७/१/३०**
आभ्यां परस्य भ्यसोऽभ्यमादेशः। युष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्।

७५. **एकवचनस्य च ७/१/३२**
आभ्यां ङसेरत्। त्वत्। मत्।

७६. **पञ्चम्या अत् ७/१/३१**
आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत् स्यात्। युष्मत्। अस्मत्।

७७. **तवममौ ङसि ७/२/९६**
अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि।

७८. **युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ७/१/२७**
तव। मम। युवयोः आवयोः।

७९. **साम आकम् ७/१/३३**
आभ्यां परस्य साम आकं स्यात्। युष्माकम्। अस्माकम्।
त्वयि। मयि। युवयोः। आवयोः। युष्मासु। अस्मासु।

८०. **युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ ८/१/२०**
पदात्परयोरपादादौ स्थितयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वां नौ इत्यादेशौ स्तः।

---

७४. युष्मदस्मद्शब्दाभ्यां परस्य भ्यस्स्थाने अभ्यम् इत्यादेशः स्यात्।

युष्मभ्यम् - अस्मभ्यम् - युष्मदस्मद् शब्दाभ्यां चतुर्थीबहुवचने भ्यसि 'भ्योऽभ्यम्' इत्यनेन भ्यसः स्थाने अभ्यम् इत्यादेशे युष्मद् अभ्यम् अस्मद् अभ्यम् इति जाते 'शेषे लोपः' इत्यनेन टिलोपे कृते सिद्धम्।

७५. युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङसिस्थाने अत् आदेशः स्यात्। **त्वत्-मत्** - युष्मदस्मद् शब्दाभ्यां पञ्चम्येकवचने ङसि विभक्तौ 'एकवचनस्य च' इत्यनेन क्रमशः मपर्यन्तस्य त्व म इत्यादेशे पररूपे त्वद् अत्, मद् अत् इति जाते 'शेषे लोपः' इत्यनेन टेः (अद् भागस्य) लोपे सिद्ध्यति।

७६. अत्र 'भ्यसोऽभ्यम्' इत्यतो भ्यस इति अनुवर्तते। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य पञ्चमीविभक्तेः भ्यसः स्थाने अत् इत्यादेशः स्यात्।

युष्मत् - अस्मत् - युष्मदस्मद् शब्दाभ्यां पृथक्-पृथक् पञ्चमीबहुवचने भ्यसि 'पञ्चम्या अत्' इति सूत्रेण अनेकाल्त्वात् भ्यसः स्थाने अत् इति सर्वादेशे 'शेषे लोपः' इत्यनेन टिलोपे।

७७. युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य स्थाने क्रमशः तव मम इत्यादेशौ स्तः ङसि परे।

७८. युष्मदस्मद्शब्दाभ्यां परस्य ङस् इत्यस्य स्थाने अश् आदेशः स्यात्। शित्वात् सर्वादेशत्वं भवति।

तव - मम - युष्मदस्मद् प्रातिपदिकाभ्यां पृथक् - २ षष्ठ्येकवचने ङस विभक्तौ 'तवममौ ङसि' इति सूत्रेण मपर्यन्तस्य क्रमशः तव मम इति आदेशे पररूपे तवद्ङस् ममद् ङस् इति जाते 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इति सूत्रेण ङसः स्थाने अशादेशे अनुबन्धलोपे 'शेषे लोपः' इति टेर्लोपे 'तव मम' इति।

७९. युष्मदस्मद्भ्यां परस्य षष्ठीबहुवचने सामः स्थाने आकमादेशः स्यात्। भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः कृतः। टिलोपपक्षे तु सुड्ग्रहणम् व्यर्थम्, अन्त्यलोपपक्षे एव सार्थकम्।

युष्माकम् - अस्माकम् - युष्मदस्मद् शब्दाभ्यां पृथक्-२ षष्ठीबहुवचने आमि 'साम आकम्' इति सूत्रेण आमः स्थाने आकम् इत्यादेशे 'शेषे लोपः' इत्यनेन टिलोपे कृते सिद्धम्।

८०. अत्र तथा च अग्रिमसूत्रत्रयेऽपि 'पदस्य' 'पदात्' 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इति त्रयाणां सूत्राणामधिकारः अस्ति। अत एवार्थः - पदात् परयोः अपादादौ स्थितयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाविशिष्टयोः (अर्थात् उक्तविभक्तिषु निष्पन्नयोः) युष्मदस्मदोः स्थाने क्रमशः वां नौ इत्यादेशौ भवतः।

८१. **बहुवचनस्य वस्नसौ ८/१/२१**
उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः।

८२. **तेमयावेकवचनस्य ८/१/२२**
उक्तविधयोरनयोष्षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः।

८३. **त्वामौ द्वितीयायाः ८/१/२३**
द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा इत्यादेशौ स्तः।
श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः।
स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः।।
सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः।
सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात् सेव्योऽत्र वः स नः।।
(एकवाक्ये युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः) एकतिङ् वाक्यम्।
ओदनं पच तव भविष्यति। (एते वान्नावादयोऽनन्वादेशे वा वक्तव्याः।
अन्वादेशे तु नित्यं स्युः। धाता ते भक्तोऽस्ति, धाता तव भक्तोऽस्ति वा।
तस्मै ते नमः इत्येव। सुपात् सुपाद्। सुपादौ।

---

८१. अधिकारस्तु पूर्ववदेव। पूर्वसूत्रस्यापवादः। पदात्परयोः अपादादौ स्थितयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाबहुवचन विशिष्टयोः युष्मदस्मदोः स्थाने क्रमशः वस् नस् इत्यादेशौ स्तः।
८२. पदात्परयोः अपादादौ स्थितयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोः युष्मदस्मदोः स्थाने क्रमशः ते मे इत्यादेशौ स्याताम्।
८३. त्वाश्च माश्च इति विग्रहः। एकवचनस्य इति अनुवर्तते। पदात्परयोः अपादादौ स्थितयोः द्वितीयाविभक्तेः एकवचनविशिष्टयोः युष्मदस्मदोः स्थाने त्वा मा इत्यादेशौ भवतः।

विशेषः - उक्तानां चतुर्णां सूत्राणाम् द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीविभक्तिषु यानि रूपाणि भवन्ति तानि कारिकायां स्पष्टीकृतानि। द्वितीयाचतुर्थीषष्ठी क्रमेण तथा च एकवचनद्विवचनबहुवचनक्रमेण।

अ. विभक्तित्रयस्य एकवचनस्य उदाहरणानि -

(क) श्रीशस्त्वावतु मापीह - अत्र त्वां मां स्थाने 'त्वामौ द्वितीयायाः' इति सूत्रेण त्वा मा इत्यादेशौ कृतौ। (श्रीशः त्वा अवतु मा अपि इह)

(ख) दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः - इत्यत्र तुभ्यम् मह्यम् इति स्थाने 'तेमयावेकवचनस्य' इति सूत्रेण ते मे इत्यादेशौ कृतौ।

(ग) स्वामी ते मेऽपि स हरिः - अत्र तव मम इति स्थाने 'तेमयावेकवचनस्य' इति तव मम इति स्थाने ते मे इत्यादेशौ।

आ. विभक्तित्रयस्य द्विवचनस्य उदाहणानि -

(क) पातु वामपि नौ विभुः - अत्र युवाम् आवाम् स्थाने 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीया स्थयोर्वांनावौ' इति सूत्रेण वाम् नौ इत्यादेशौ।

(ख) सुखं वां नौ ददात्वीशः - अत्र चतुर्थीद्विवचने युवाभ्याम् आवाभ्याम् इति स्थाने 'युष्मदस्मदोः ....' इति सूत्रेण वाम् नौ इत्यादेशौ।

(ग) पतिः वामपि नौ विभुः - अत्र षष्ठीद्विवचने युवयोः आवयोः स्थाने 'युष्मदस्मदोः' .... इति सूत्रेण वाम् नौ इत्यादेशौ।

ई. विभक्तित्रयस्य बहुवचनस्य उदाहरणानि -

(क) सोऽव्याद् वः नः।

८४. पादः पत् ६/४/१३०

पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः।

सुपदः। सुपदा। सुपाद्भ्याम्। अग्निमत् - अग्निमद्। अग्निमथौ। अग्निमथः।

८५. **अनिदितां हल उपधाया क्ङिति ६/४/२४**

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः किति ङिति। नुम्।

संयोगान्तस्यलोपः। नस्य कुत्वेन ङः। प्राङ्। प्राञ्चौ। प्राञ्चः।

८६. **अचः ६/४/१३८**

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः।

८७. **चौ ६/३/१३८**

लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः। प्राचः। प्राचा। प्राग्भ्याम्।

प्रत्यङ्। प्रत्यञ्चौ। प्रतीचः। प्रत्यग्भ्याम्। उदङ्। उदञ्चौ।

८८. **उद ईत् ६/४/१३८**

उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत्।

उदीचः। उदीचा। उदग्भ्याम्।

(ख) शिवं वः नः दद्यात्।

(ग) सेव्यः अत्र वः स नः - इत्यत्र द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीबहुवचने क्रमशः युष्मान्-अस्मान्, युष्मभ्यम्-अस्मभ्यम्, युष्माकम् - अस्माकम् इति स्थाने 'युष्मदस्मदो....' इति सूत्रेण वस् नस् इत्यादेशौ कृतौ सिद्ध्यन्ति रूपाणीमानि।

८४. 'भस्य' 'अङ्गस्य' इति सूत्रद्वयस्य अधिकारे अस्ति इदं सूत्रम्। अतः तदन्तविधिः। निर्दिश्यमानत्वात् पादशब्दस्यैव पदादेशः।

सरलार्थः - पाद्शब्दान्तं यद् भसञ्ज्ञकम् अङ्गम् तदवयवस्य पादशब्दस्य स्थाने पदादेशः स्यात्। **सुपदः** - सुपाद् शब्दात् प्रातिपदिकात् शसि अनुबन्धलोपे भसंज्ञायां 'पादः पत्' इति सूत्रेण सुपाद्घटकस्य पाद् इत्यस्य स्थाने पद् इत्यादेशे सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'सुपदः' इति सिद्धम्।

८५. सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव। इत् (इकारः) इत्संज्ञकः येषां अस्ति, तेषाम् अनिदिताम् इति नलोपविधायकं सूत्रम्।

प्राङ् - प्र पूर्वकात् अञ्च् धातोः क्विनि तस्य सर्वापहारिलोपे सवर्णदीर्घे 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इति सूत्रेण नलोपे प्राच् इत्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इत्यनेन नुमि अनुबन्धलोपे हल्ङ्यादिलोपे चकारस्य संयोगान्तलोपे प्रान् इति जाते 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति नस्य कुत्वेन ङकारे प्राङ् इति सिद्धम्।

८६. 'अल्लोपोऽनः' इत्यतो अलोप इत्यनुवर्तते। 'भस्य' इत्यधिकारे अस्ति। अनेन सूत्रेण अलोपः क्रियते।

८७ 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' 'इत्यतः पूर्वस्य दीर्घोऽणः इत्यनुवर्तते।

प्राचः - प्र पूर्वकात् अञ्च्धातोः क्विनि सर्वापहारिलोपे 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इत्यनेन नलोपे प्रअच् इत्यवस्थायां प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां शसि अनुबन्धलोपे भसञ्ज्ञायां 'अचः' इति अलोपे प्र च् अस् इति जाते 'चौ' इति सूत्रेण प्र इत्यस्य अकारस्य दीर्घे सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते सिद्ध्यति।

८८. 'अच' इति सूत्रस्य अपवादोऽयम्। अत्र 'अचः' इत्यनुवर्तते 'अल्लोपोऽनः' इत्यतः अत् इति च। 'भस्य' इत्यधिकारो वर्तते।

उदीचः - उत्पूर्वकात् अञ्च् धातोः क्विनि सर्वापहारिलोपे नलोपे उदच् इत्यस्य प्रातिपदिकत्वात्

८९. **समः समि ६/३/९३**
वप्रत्यान्तेऽञ्चतौ। सम्यङ्। सम्यञ्चौ। समीचः। सम्यग्भ्याम्।

९०. **सहस्य सध्रिः ६/३/९५**
तथा। सध्र्यङ्। सध्रीचः।

९१. **तिरसस्तिर्यलोपे ६/३/९४**
अलुप्ताकारेऽञ्चतावप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात्। तिर्यङ्। तिरञ्चौ। तिरश्चः। तिर्यग्याम्।

९२. **नाञ्चेः पूजायाम् ६/४/३०**
पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात्। प्राङ्। प्राञ्चौ।
नलोपाभावादल्लोपो न। प्राञ्चः। प्राङ्भ्याम्। प्राङ्क्षु। एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः।
क्रुङ्। क्रुञ्चौ। क्रुङ्भ्याम्। पयोमुक्-पयोमुग्। पयोमुचौ। पयोमुग्भ्याम्। उगित्वान्नुम्।

९३. **सान्तमहतः संयोगस्य ६/४/१०**
सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने। महान्। महान्तौ। महान्तः। हे महद्। महद्भ्याम्।

शसि अनुबन्धलोपे भसञ्ज्ञायां 'अचः' इति सूत्रं प्रबाध्य 'उद ईत्' इति सूत्रेण अकारस्य ईकारे सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'उदीचः' इति।

८९. **सूत्रार्थः** – वप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे समः स्थाने समि इत्यादेशः स्यात्।

सम्यङ् – सम् पूर्वकात् अञ्च् धातोः क्विनि सर्वापहारिलोपे नलोपे 'समः समि' इति सूत्रेण समः स्थाने समि आदेशे यणि सम्यच् इति प्रातिपदिकात् सौ 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इति नुमि हल्ङ्यादिलोपे चकारस्य संयोगान्तलोपे 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति नकारस्य कुत्वेन ङकारे सम्यङ् इति।

९०. **सूत्रार्थः** – वप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे सहस्य स्थाने सध्रि इत्यादेशः स्यात्।

सध्र्यङ् – सह पूर्वकात् अञ्च् धातोः क्विनि सर्वापहारिलोपे नलोपे 'सहस्य सध्रिः' इति सूत्रेण सहस्य स्थाने सध्रि इत्यादेशे शेषप्रक्रिया सम्यङ्वत्।

९१. सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव। भसञ्ज्ञायाः अभावे एव अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः। भसञ्ज्ञायां तु अलोपो भवति, शसादौ तत्र तिरश्चः इति सिद्ध्यति।

तिर्यङ् – तिरस् पूर्वकात् अञ्च् धातोः क्विनि सर्वापहारिलोपे नलोपे 'तिरसस्तिर्यलोपे' इति तिरस् स्थाने तिरि इत्यादेशे शेषा प्रक्रिया पूर्ववदेव।

९२. **सूत्रार्थः** – पूजार्थकाद् अञ्च्धातोः अनिदितां ..... इति सूत्रेण प्राप्तस्य उपधाभूतस्य नकारस्य लोपो न भवति।

प्राङ् – प्रपूर्वकात् पूजार्थकाद् अञ्च् धातोः क्विनि सर्वापहारिलोपे नलोपे प्राप्ते 'नाञ्चेः पूजायाम्' इत्यनेन निषेधे सवर्णदीर्घे प्राञ्च् इत्यस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सौ हल्ङ्यादिलोपे चकारस्य संयोगान्तलोपे कुत्वेन नकारस्य ङकारे प्राङ् इति।

९३. **सरलार्थः** – सकारान्तसंयोगस्य तथा च महत् शब्दस्य यो नकारः तस्य उपधाया दीर्घो भवति सम्बुद्धिभिन्ने सर्वनामस्थाने परतः।

महान् – महत्शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इत्यनेन नुमि अनुबन्धलोपे महन्त् स् इति जाते 'सान्तमहतः संयोगस्य' इति सूत्रेण दीर्घे हल्ङ्यादिलोपे तकारस्य संयोगान्तलोपे 'महान्' इति रूपम्।

१४. **अत्वसन्तस्य चाधातोः ६/४/१४**
अत्वन्तस्योपधाया दीर्घो धातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ परे। उगित्त्वान्नुम्। धीमान्। धीमन्तौ। धीमन्तः। हे धीमन्। शसादौ महद्वत्। भातेर्डवतुः।
डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः। भवान्। भवन्तौ। भवन्तः। शत्रन्तस्य भवन्।

१५. **उभे अभ्यस्तम् ६/१/५**
षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः।

१६. **नाभ्यस्ताच्छतुः ६/१/७८**
अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात्। ददत्, ददद्। ददतौ। ददतः।

१७. **जक्षित्यादयः षट् ६/१/६**
षड्धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एते अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः। जक्षत् -
जक्षद्। जक्षतौ। जक्षतः। एवं जाग्रत्, दरिद्रत्, शासत्, चकासत्। गुप्-गुब्। गुपौ। गुपः। गुब्भ्याम्।

१८. **त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ३/२/६०**
त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशेः कञ् स्यात्। चात् क्विन्।

१९. **आ सर्वनाम्नः ६/३/९१**
सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु। तादृक्-तादृग्।तादृशौ। तादृशः।
तादृग्भ्याम्। व्रश्चेति षः। जश्त्वचर्त्वे विट्-विड्। विशौ। विशः। विड्भ्याम्।

---

१४. सम्बुद्धिभिन्ने सुप्रत्यये परे अत्वन्तस्य धातुभिन्नासन्तस्य च उपधाया दीर्घः स्यात्।

धीमान् -धीमत् इति प्रातिपदिकात् सौ 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति सूत्रेण उपधादीर्घे 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इत्यनेन नुमि अनुबन्धलोपे हल्ङ्यादिलोपे तकारस्य संयोगान्तलोपे 'धीमान्' इति।

भवान् - डवतुप्रत्ययान्तस्य भवत् शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सुप्रत्यये 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति उपधादीर्घे नुमि सुलोपे संयोगान्तलोपे 'भवान्'।

विशेषः - शतृप्रत्ययान्तस्य भवत् शब्दस्य तु उपधादीर्घो न भवति अत्वन्तस्याभावात्।

१५. अभ्यस्तसंज्ञाविधायकम् सूत्रम् इदम्। या या सञ्ज्ञा सा सा फलवती। अभ्यस्तसंज्ञायाः फलं तु अग्रिमे सूत्रे वर्तते।

१६. अभ्यस्तसञ्ज्ञकात्परस्य शतृप्रत्ययस्य नुमागमो न भवति। 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इति सूत्रेण प्राप्तस्य नुमः निषेधकमिदम्।

ददत् - ददत् शब्दात् 'उभे अभ्यस्तम्' इति अभ्यस्तसंज्ञायां ततश्च प्रातिपदिकत्वात्सौ 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इति नुमि प्राप्ते 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति सूत्रेण नुमागमस्य निषेधे हल्ङ्यादिलोपे कृते सिद्धम्।

१७. जक्ष्, जागृ, दरिद्रा, शासु, चकासृ, दीधीङ् वेवीङ् इत्येतेषां सप्तधातूनाम् अभ्यस्तसञ्ज्ञा भवति। अभ्यस्तसञ्ज्ञकानां सप्तधातूनां सङ्ग्रहः - जक्षिजागृदरिद्राशासदीधीङ्वेवीङ्चकास्तथा। अभ्यस्तसञ्ज्ञा विज्ञेया धातवो मुनिभाषिताः।।

जक्षत् - शतृप्रत्ययान्तस्य जक्षत् शब्दस्य 'जक्षित्यादयः षट्' इति सूत्रेण अभ्यस्तसञ्ज्ञायां ततश्च प्रातिपदिकत्वात् सुप्रत्यये नुमि प्राप्ते 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इत्यनेन निषेधे सुलोपे जश्त्वे विकल्पेन चर्त्वे।

१८. त्यदादिषु उपपदेषु ज्ञानभिन्नार्थस्य वाचकाद् दृशधातोः कञ् प्रत्ययः तथा च चकारेण क्विन्प्रत्ययोऽपि स्यात् इति सरलार्थः।

१९. सर्वनाम्नः स्थाने आकार अन्तादेशः भवति दृक् दृश् वतु च परे।

तादृक् = तद् उपपदात् दृश् धातोः 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च' इति सूत्रेण क्विन्प्रत्यये

१००. नशेर्वा ८/२/६३

नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा पदान्ते। नक्-नग् । नट्-नड्। नशौ। नशः। नम्भ्याम्-नड्भ्याम्।

१०१. स्पृशोऽनुदके क्विन् ३/२/५८

अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात्। घृतस्पृक्-घृतस्पृग्। घृतस्पृशौ। घृतस्पृशः। दधृक् - दधृग्। दधृषौ। दधृषः। दधृग्भ्याम्। रत्नमुट् - रत्नमुड्। रत्नमुषौ। रत्नमुड्भ्याम्। षट्-षड्। षड्भिः। षड्भ्यः२। षण्णाम्। षट्त्सु-षट्सु। रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात् ससजुषोरुरिति रुत्वम्।

१०२. र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ८/२/७६

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् पदान्ते। पिपठीः। पिपठिषौ। पिपठीर्भ्याम्।

१०३. नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ८/३/५८

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्। ष्टुत्वेन पूर्वस्य षः। पिपठीष्षु-पिपठीःषु। चिकीः। चिकीर्षौ। चिकीर्भ्याम्। चिकीर्षु। विद्वान्। विद्वांसौ। हे विद्वन्।

सर्वापहारिलोपे समासकार्ये तद्दृश् इति जाते 'आ सर्वनाम्नः इति सूत्रेण तद् इति दकारस्य स्थाने आकारादेशे सवर्णदीर्घे तादृश् इति प्रातिपदिकात् सौ हल्ङ्यादिलोपे 'व्रश्चभ्रस्ज...' इत्यादिना शस्य षत्वे जश्त्वेन डकारे कुत्वेन गकारे वैकल्पिकचर्त्वेन ककारे 'तादृक्' इति। कञि तु 'तादृशः' इति रामवद्रूपाणि।

१००. पदस्य इत्यधिकृतम्। 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इत्यतः कुः, स्कोः संयोगाद्योरन्ते च इत्यतः अन्ते इति चानुवर्तते। इदं व्रश्च. इत्यस्य बाधकम्।

नक् - नश् धातोः क्विपि सर्वापहारिलोपे प्रातिपदिकत्वात् हल्ङ्यादिलोपे 'व्रश्चभ्रस्ज...' इति सूत्रं प्रबाध्य 'नशेर्वा' इति विकल्पेन शकारस्य कुत्वेन घकारे जश्त्वे वैकल्पिकचर्त्वे नक्-नग् इति। कुत्वाभावे तु 'व्रश्चभ्रस्ज्. इत्यादिना शस्य षत्वे जश्त्वे वैकल्पिकचर्त्वे नट्-नड् इति चत्वारि रूपाणि सिद्ध्यन्ति।

१०१. उदकशब्दभिन्ने सुबन्ते उपपदे स्पृश् धातोः क्विन्प्रत्ययः स्यात्।

घृतस्पृक् - घृतशब्दोपपदात् स्पृश् घातोः 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इति क्विन्प्रत्यये सर्वापहारिलोपे समासकार्ये घृतस्पृश् इत्यस्मात् सौ हल्ङ्यादिलोपे 'व्रश्चभ्रस्ज...' इति शस्य षत्वे जश्त्वे ''वाऽवसाने'' इति चर्त्वे सिद्धम्।

षट् - षड् - षष् शब्दात् जसि शसि च 'ष्णान्ताषट्' इत्यनेन षट्संज्ञायां 'षड्भ्यो लुक्' इति जश्शसोः लुकि षकारस्य जश्त्वेन डकारे वैकल्पिकचर्त्वेन टकारे षट् - षड् इति।

१०२. रेफान्तस्य तथा च वकारान्तस्य धातोः उपधायाः इकः स्थाने दीर्घः स्यात् पदान्ते।

पिपठीः पिपठिष् शब्दात् प्रातिपदिकत्वात् सौ हल्ङ्यादिलोपे षत्वस्य असिद्धतया ''ससजुषो रुः'' इति षस्य रुत्वे अनुबन्धलोपे पिपठिर् इति जाते 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' ''इति उपधादीर्घे रेफस्य विसर्गे च सिद्ध्यति।

१०३. अस्मिन् सूत्रे 'इण्कोः' इति 'मूर्धन्यः' इति चानुवर्तते।

सरलार्थः- नुम्, विसर्जनीय, शर् इति एतेषु कस्यापि एकस्य व्यवधाने सति इण्कुभ्यां परस्य सकारस्य षकारः मूर्धन्यादेशः स्यात्।

पिपठीष्षुः - पिपठिष् शब्दात् सप्तम्याः बहुवचने सुपि षत्वस्य असिद्धतया 'ससजुषो रुः' इति षस्य रुत्वे 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इति उपधादीर्घे रेफस्य विसर्गे 'विसर्जनीयस्य सः' इति सत्वं प्रबाध्य 'वा शरि' इत्यनेन विकल्पेन विसर्गस्य विसर्गे पिपठीः सु इति जाते ''नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि'' इति सूत्रेण सुपः सकारस्य षत्वे पिपठीः षु इति। विसर्गाभावे विसर्गस्य सत्वे ''नुम्विसर्जनीय'' इति षत्वे ष्टुत्वे 'पिपठीष्षु' इति।

१०४. **वसोः सम्प्रसारणम् ६/४/१३१**
वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात्। विदुषः।
वसुस्रंस्विति दः। विद्वद्भ्याम्।

१०५. **पुंसोऽसुङ् ७/१/८९**
सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात्। पुमान्। हे पुमन्। पुमांसौ। पुंसः।
पुम्भ्याम्। पुंसु। ऋदुशनेत्यनङ्। उशना। उशनसौ। (अस्य सम्बुद्धौ
वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः) हे उशन, हे उशनन्, हे उशनः। उशनसौ।
उशनोभ्याम्। उशनस्सु। अनेहा। अनेहसौ। हे अनेहः। वेधाः। वेधसौ। हे वेधः। वेधोभ्याम्।

१०६. **अदस औ सुलोपश्च ७/२/१०९**
अदस औकारान्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च। तदोरिति सः। असौ।
त्यदाद्यत्वम्। पररूपत्वम्। वृद्धिः।

१०७. **अदसोऽसेर्दादु दो मः ८/२/८०**
अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च।
आन्तरतम्याद्ध्रस्वस्य उः। दीर्घस्य ऊः। अमू। जसः शी। गुणः।

---

१०४. ''भस्य'' ''अङ्गस्य'' इति चाधिकृतम्। **अर्थः** वसुप्रत्ययान्तस्य भसञ्ज्ञकस्य अङ्गस्य स्थाने सम्प्रसारणं स्यात्।

विदुषः - विद्वस् शब्दात् प्रातिपदिकात् शसि अनुबन्धलोपे भसञ्ज्ञायां 'वसोः सम्प्रसारणम्' इति सूत्रेण पश्चाद्वर्तिनः वकारस्य उकारे सम्प्रसारणे विद्उ अस् अस् इति जाते पूर्वरूपे ''आदेश प्रत्यययोः'' इति सस्य षकारे सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'विदुषः' सिद्धम्।

१०५. **सूत्रार्थः** - सर्वनामस्थाने प्रयोक्तुम् इष्टे सति पुंसः असुङ् आदेशः भवति। स च अन्त्यस्य।

पुमान् - पुंस् शब्दस्य अन्त्यस्य स्थाने असुङ् आदेशे अनुबन्धलोपे पुमस् इति स्थिते सौ 'उगिदचाम्' इति नुमि 'सान्तमहतः संयोगस्य' इति दीर्घे पुमान् स् स् इति जाते हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे कृते 'पुमान्' इति।

वार्तिकार्थः - सम्बुद्धौ परतः उशनस् शब्दस्य सकारस्य स्थाने विकल्पेन अनङ् इत्यादेशः तथा च नकारस्यापि विकल्पेन लोपो भवति।

हे उशन-हे उशनन्-हे उशनः - सम्बुद्धौ उशनस् शब्दात् सौ 'अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ्' इति वार्तिकेन विकल्पेन सकारस्य स्थाने अनङि तथा च विकल्पेन नलोपे पररूपे सुलोपे हे उशन इति। नलोपाभावे हे उशनन् इति। अनङ्भावपक्षे तु सुलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे च हे उशनः इति।

१०६. **सूत्रार्थः** - सुविभक्तिपरतः अदसः अन्त्यस्य सकारस्य स्थाने औकारादेशः तथा च सुलोपो भवति।

असौ - अदस् इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् सौ 'त्यदादीनामः' इति सूत्रं प्रबाध्य 'अदस औ सुलोपश्च' इति सूत्रेण सकारस्य औकारादेशे तथा च सुलोपे 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इति दकारस्य सकारे वृद्धौ 'असौ' इति।

१०७. **सूत्रार्थः** अविद्यमानसकारान्तस्य - अदस्शब्दस्य दकारात् परवर्णस्य स्थाने उकारः ऊकारो वा भवति तथा च दकारस्य स्थाने मकारादेशोऽपि भवति। अस्मिन् सूत्रे चतुर्विधान्तर्येषु प्रमाणकृतम् आन्तर्यं (सादृश्यं) गृह्यते। अर्थात् दकारात् परे यदि ह्रस्ववर्णः स्यात् तदा ह्रस्वः उकारः, दीर्घस्य स्थाने दीर्घः ऊकारो भवति।

अमू - अदस् शब्दात् औ प्रत्यये 'त्यदादीनामः' इति सस्य अकारे पररूपे वृद्धौ अदौ इति जाते ''अदसोऽसेर्दादु दोमः इति सूत्रेण औकारस्य ऊत्वे दकारस्य च मत्वे अमू इति।

१०८. एत ईद्बहुवचने ८/२/८१

अदसो दात्परस्यैत ईद् दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ। अमी।
पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वम्। अमुम्। अमू। अमून्।
मुत्वे कृते घिसञ्ज्ञायां नाभावः।

१०९. न मु ने ८/२/३

नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः। अमुना। अमूभ्याम्। अमीभिः।
अमुष्मै। अमीभ्यः। अमुष्मात्। अमुष्मिन्। अमीषु।

॥ इति हलन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम्॥

---

१०८. बहुत्वविवक्षायाम् अदसः दकारात्परस्य एकारस्य स्थाने ईकारादेशः तथा च दकास्य स्थाने मकारादेशोऽपि भवति।

अमी - अदस् प्रातिपदिकात् जसि त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे च 'जसः शी' इत्यनेन जसः स्थाने शी इत्यादेशे अनुबन्धलोपे गुणे अदे इति जाते ''अदसोऽसेर्दादु दो मः'' इति सूत्रं प्रबाध्य ''एत ईद् बहुवचने'' इति सूत्रेण एकारस्य ईकारे तथा च दकारस्य मकारे अमी इति।

१०९. न इति अव्ययपदम्। म् च उश्च इति मु समाहारद्वन्द्वः। ने इति नाशब्दस्य सप्तम्येकवचनम्। विषयसप्तमी परसप्तमी च बोध्या। पूर्वत्रासिद्धम् इत्यतः असिद्धम् इत्यनुवर्तते। तदनन्तरं उक्तार्थः सम्भवति।

अमुना - अदस् शब्दात् प्रातिपदिकात् तृतीयैकवचने टाविभक्तौ त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे च ''अदसोऽसेर्दादु दो मः'' इति उत्वमत्वे अमु टा इति जाते घिसञ्ज्ञायां ''आङो नाऽस्त्रियाम्'' इत्यनेन टास्थाने नाभावे कर्तव्ये ''न मु ने'' इति सूत्रेण मुभावस्य असिद्धत्वाभावे ना कृते ''अमुना'' इति सिद्धम्।

॥ इति हलन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम्॥